

«Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy..» (Oguz-türkmen we hytaý gatnaşyklarynyň taryhy)

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 январа, 2025

"Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy.." (Oguz-türkmen we hytaý gatnaşyklarynyň taryhy) «OWAZAÑ ÇYN-MAÇYN, DAGLAR AŞASY...»

Türkmen halky şindi gadymy zamanlarda döwlet döredip, halkara we döwletara gatnaşyklaryna girişip bilen, dünýäniň gadymy milletleriniň biridir. Geçmişde halkymyzyň dünýäniň çar künjeklerine uzan taryhy ýollary bolupdyr. Bu barada Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnamasynda» şeýle diýilýär:

«Biziň Arabystana, Kawkaza, Azerbaýjana, Özbekistana, Gyrgyzystana, Gazagystana, Täjigistana, Owganystana, hatda Çyn-Maçyna, Orsýete, Hindistana, Päkistana taryhy ýollarymyz bardy. Bu sebitde türkmenleriň her kim bilen gönüden-göni gatnaşyk açyp bilen döwürleri bolupdyr. Emma bu, geçen ýakyn ýyllarda düýbünden mümkin däldi. Indi biz taryhdaky gatnaşyklarymyza täzeden göz gezdirip, olaryň hemmesi bilen ýokary derejede gatnaşyklarymyzy ýola goýduk».

Halkymyzyň gojaman geçmişde döwletara gatnaşyklaryny ýola goýan ýurtlarynyň biri-de gadymy Çyn-Maçyn döwletidir. Şonuň üçin hem biziň gürrüňimiz geçmişde türkmeniň bu gadymy ýurta uzan taryhy ýoly barada bolar.

Türkmen we hytaý halklarynuň dostlukly gatnaşyklary gözbaşyny taryhyň iňňän gadymy döwürlerinden alyp gaýdýar. Taryhy barlygy müňýyllyklar bilen ölçelýän iki halkyň taryhy ykbalynda umumylyklar örän kän. Dörediji milletler bolan türkmenler hem-de hytaýlylar dünýä medeniýetiniň we sungatynyň ösüşine ägirt uly goşant goşan halklardyr. Ata-baba goňsy oturan türkmen hem-de hytaý milletleri şol bir wagtyň özünde

biri-birinden köp zatlary öwrendiler, şeýdibem milli gymmatlyklaryny we taryhy miraslaryny baýlaşdyrdylar. Dünýä jemgyýetçiligi hytaýlylaryň adamzat taryhyndaky orny barada köp zatlary bilýär. Emma mukaddes Garaşsyzlygymyzy alýança, dünýä jemgyýetçiligi biziň halkymyz barada az bilýärdi. Türkmenleriň adamzat mirasynyň altyn hazynasyna goşan goşandyny we onuň dünýä taryhyndaky jedelsiz ornuny Saparmyrat Türkmenbaşy «Ruhnamada» ummasyz köp ylmy hem-de taryhy delilleri getirmek bilen halkymyzyň beýik geçmişi baradaky bu hakykaty äleme äşgär etdi. Indi türkmeni bütin dünýä tanaýar. Türkmenler özüniň gadymy goňsusyny we onuň ajaýyp ýurduny Çyn-Maçyn ady bilen bir hatarda, indi ençeme asyrlar bäri hytaýly we Hytaý diýip atlandyryp gelyär. Ýogsam, hytaýlylar öz milletini «han», döwletini bolsa «Jungo» («Älemiň merkezindäki döwlet») diýip atlandyrýarlar. Häzirki döwürde dünýäniň köp ýurtlarynda hem bu gadymy millet we onuň arzyly döwleti «Hytaý» diýlip atlandyrylýar. Mälim bolşy ýaly, bu at hytaýlylara şindi gojaman geçmişde oguzlar-türkmenler tarapyndan dakylan atdyr. Biziň eýýamymyzyň V-VI asyrlarynda oguzlar öz günortaly goňsusyny «kytaý» we «hytaý» diýip atlandyrýardylar. Aýdylanlary Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnamasynda» iňňän ygtybarly çeşme hem-de ruhy gymmatlyk hökmünde häsiýetlendirilýän Oguz-orhon ýazuwyndaky maglumatlar hem tassyk edýär. Oguz-orhon ýazuwyndan mälim bolşy ýaly, oguzlar hytaýlylary «tabgaç» diýip atlandyrypdyrlar. Emma oguzlar tabgaç diýenlerinde, Demirgazyk Hytaýyň oguzlar bilen garyşan ilatyny göz önüne tutup aýdýardylar. Käbir adamlar rus dilinde aýdylýan «Kitay» sözünü biziň dilimize rus dilinden geçen bolmaly diýip nädogry düşündirýärler. Tersine, bu söz hem rus diline türkmen dilinden geçipdir. Üstesine-de, ruslar hytaýlylar bilen goňsuçylyk gatnaşyklaryny XVII asyrda ýola goýup, öňler şeýle halkyň bardygyny-da bilmeýärdiler. Geçmişde gadymy oguzlaryň taryhy atlarynyň biri bolan «hun» («ýowuz») ady hem hytaý diliniň üsti bilen dünýä ýaýrady. Türkmenler ilkinji bolup aty eldekileşdirip, dünýä meşhur tohum bedewleri ýetişdirip, at münen millettir. Aty at edýän esbaplaryň ählisi diýen ýaly, türkmenleriň ata-babalary bolan

oguzlar-hunlar tarapyndan ynsan ýaşayşyna ornaşdyrylan möhüm hojalyk hem-de durmuş zerurlyklarydyr. Bu zatlar hut biziň ata-babalarymyzdan dünýä ýaýrady. Oguzlaryň döreden ajaýyp maddy mirasyna şaýatlyk edýän gymmatly zatlar dürli döwürlerde alymlar tarapyndan ýüze çykaryldy we düýpli öwrenildi. XX asyryň başlarynda rus alymy P.K.Kozlow tarapyndan gadymy oguzlaryň höküm süren sebitleriniň biri bolan häzirki Mongoliýanyň we Demirgazyk Hytaýyň dürli ýerlerinde ata-babalarymyza degişli ýadygärlikler içgin öwrenildi. P.K.Kozlow aýratyn hem «hun depeleri» diýlip atlandyrylýan ýadygärliklere üns beripdir. Şol depeleriň biri Mongoliýanyň Noýin-Ula diýen ýerinde ýerleşip, ol meşhur oguz patyşasy Üçžüläniň (b.e.öňki 8-nji we biziň eýýamymyzyň 13-nji ýyllary) gubrudyr. Bu gubruň üsti P.K.Kozlow tarapyndan 1924-nji ýylda açylypdyr. Iki eýýamyň sepgidinde ýaşap, biziň eýýamymyzyň 13-nji ýylynda aradan çykan «Üçžüle şanýuý» diýip atlandyrylýan tanymal oguz hanynyň gubrundan ummasyz köp mukdardaky zatlar tapyldy. Bu taryhy tapyndylar gadymy ata-babalarymyz bolan hunlaryň-oguzlaryň baý maddy hem-de ruhy mirasynyň bolandygyny tassyk edýär. Kümüşden, bürünçden edilen dürli şekiller, gap-gaçlar, şaý-sepler, matalar, egin-eşikler, at esbaplary we ýaraglar özüniň aýratyn nepisligi bilen tapawutlanýarlar. Gadymy ata-babalarymyzyň döreden bu sungat eserleri halkymyzyň döredijilik dünýäsiniň baýlygyna we ukyp-başarnyklarynyň ýokary derejede bolandygyna şaýatlyk edýär.

Gadymy döwürde at münen halk bolan oguzlaryň durmuş we hojalyk enjamlary: şaý-sepler, eýer, üzeňni, jylaw, gamçy, egri gylyç, şeýle hem atlynyň dony, telpegi, gönden tikilen ädigi, köýnegi, gyýma jalbary dünýä medeniýetiniň ösüşine aýgytly täsir eden gymmatlyklardyr. Ata-babalarymyzyň bu baý medeniýetini dünýäniň köp sanly halklary bilen bir hatarda hytaýlylar hem kabul edip aldy we bu nepis zatlar hem olaryň medeniýetiniň aýrylmaz bölegine öwrüldi. Häzirki zaman adamsynyň synasyny bezeýän, onuň esasy eşikleriniň biri bolan jalbaryň gözbaşynda hunlar-oguzlar tarapyndan döredilen ajaýyp hem-de ýaraşykly eşigiň ~ gyýma balagyň durýandygyny köpler bilýänem däldir. Hytaýlylar ata-babalarymyzyň döreden bu

ýaraşykly hem-de oňaýly lybasyny, esbaby ýetik atlary münmek däplerini göwünjeňlik bilen kabul edipdirler. Elbetde, halkymyzyň hytaýlylardan alan zatlaram az däldir. Iň bärkisi, ata-babalarymyzyň şöhratly geçmişi hakyndaky hytaý çeşmelerini alyp göreliň. Ýoýulmalaryň örän köpdüğine garamazdan, halkymyzyň gadymy taryhyny öwrenmekde hytaý çeşmeleri asla inkär bolmajak gymmatlyklardyr.

Hytaýlylar we türkmenler hat-ýazuwy bolan gadymy milletlerdir. Käbir alymlar hytaýlylar bilen goňsuçylykda ýaşan hunlarda hat-ýazuwyň bolandygyna münkürlük edýärler. Hytaýyň meşhur taryhy eserleriniň biri bolan «Üç döwletiň taryhynda» («San go-çži») hunlarda-da hat-ýazuwyň bolandygyna şaýatlyk edýän maglumat getirilýär. 245-250-nji ýyllarda hytaýly emeldar Kan Taý gadymy Kamboja döwleti bolan Funana ilçi edilip iberilipdir. Sapardan dolanyp gelenden soň, Kan Taý, Funan döwleti barada gymmatly ýazgylary galdyrypdyr. Şol ýazgylaryň arasynda duş gelýän şeýle setirler gyzyklydyr:

«Funanlylarda kitaplary bar, olary ýörite arhiwlerde saklaýarlar. Olaryň hat-ýazuwy hunlaryňkyny ýada salýar».

Gyzykly ýeri, gürrüňi edilýän döwür hunlaryň gowşan wagtlarydyr. Emma muňa garamazdan, hunlarda hat-ýazuwam, ösen medeniýetem bolupdyr.

Oguz han Türkmen bilen ady rowaýata öwrülip giden hytaýly patyşa Ýao (hytaýlylaryň ilkinji Şan döwletini esaslandyran hökümdar) b.e.öň III müňýyllygyň başlarynyň şahsyýetleri. Oguz han bilen Ýao patyşanyň ýaşan döwürleriniň arasynda 200-300 ýyl tapawut bar. Halkymyzyň hytaý milleti bilen diňe bir hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklary bolman, eýsem iki halkyň arasynda garyndaşlyk arabaglanyşygy hem bolupdyr. Hytaýlylaryň millet hökmünde kemala gelen ýeri Huanhe bilen Ýanszy derýalarynyň aralygy hasap edilýär. Häzir bu ýerler merkezi Hytaýy emele getirýär. Wagtyň geçmegi bilen hytaýlylar Ýanszydan günortada ýerleşýän ýerleri hem özleşdiripdirler. Şonuň üçin hem indi Huanhe bilen Ýanszyň aralygy Demirgazyk, Ýanszydan aşakdaky ýerler bolsa, Günorta Hytaý diýlip

atlandyrylýar. Huanheden demirgazykdaky we Sary deňizden tä Gara deňzine çenli aralykdaky ýerlerde bolsa türkmenleriň atabalary bolan oguzlat ýaşaýardylar.

B.e.öň III ahyrlarynda Hytaýda merkezleşdirilen Çin döwletini (Çyn-Maçyn ady şundan gelip çykýar) esaslandyran Çin Şi-Huandi (b.e.öň 221-210 ý.ý.) hunlar-oguzlar bilen araçäkde beýik diwar çekip başlapdyr. Sebäbi hytaý köşgüniň käbir emeldarlary «hojalyk we durmuş taýdan biri-birine meňzemeýän hunlar bilen hytaýlylar hiç haçan oňsukly ýaşap bilmezler. Iki halkyň arasynda nähilidir bir hili gatnaşyklaryň bolmagy mümkin däl» diýişýärdiler.

Türkmenler we hytaýlylar Beýik Taňry tarapyndan hökümdarlyk hukugy berlen, dünýäniň az sanly halklarynyň hataryna degişlidir. Türkmenlerde Oguz hanyň nebereleriniň hemmesine patyşalyk, häkimlik hukugy düşüp bilşi ýaly, ýerli däpler boýunça, bu hukuk Hytaýyň islendik raýatyna-da düşüp bilýärdi. Şonun üçin hem asyrlaryň dowamynda Hytaýyň ýerinde esaslandyrylan döwletleriň hökümdarlarynyň arasynda daýhan, serkerde, esger, mugallym, söwdagär, mahlasy, sosial toparlaryň islendiginden wekilleri bolupdyr. Geçmiş mirasyndaky şeýle aýratynlyklar, Ýer ýüzünde türkmenleriň we hytaýlylaryň «şalyk halklary» diýlip atlandyrylmagyna sebäp bolupdyr.

Hytaýda-da, oguzlaryň arasynda-da «Häkimiýet hökümdara Taňry tarapyndan berilýär» diýlip düşünilýärdi. Hytaýly patyşalaryň «Asmanyň», «Gögüň» ýa-da «Taňrynyň ogly» («Týan-szy») derejesi aýdylanlaryň aýdyň subutnamasy. Bu ýagdaý hunlarda-oguzlarda-da şeýle bolupdyr. «Taňry tarapyndan tagta çykarylan Beýik Hun Çyn-Maçyn hökümdarlaryna dogaýy salam diýýär, oňa saglyk arzuw edýär» diýip, Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnamasynda-da» bardyr. Ýene-de bir ýagdaýy aýratyn bellemelidiris. Geçmişde dünýä halklarynyň hiç biriniň hem türkmenler bilen hytaýlylar ýaly, köp sanly döwletleri döredip bileni bolmady. «Ruhnamadan» mälim bolşy ýaly, geçmişde halkymyz 70-den gowrak döwlet döredip bilipdir. Hytaýlylaryň döreden döwletleriniň sany hem 50-den geçýär. Bir tapawudy, hytaýlylar şunça mukdardaky döwletleri öz ýerinde, türkmenler bolsa zeminiň çar

künjeginde, şol sanda Hytaýda hem döredipdirler.

Asyrlaryň dowamynda türkmenler bilen hytaýlylaryň arasynda ýygjam goňsuçylyk gatnaşyklary ýola goýlupdyr. Dürli asyrlaryň dowamynda türkmen topragyna we Merkezi Aziýanyň ýerlerine hytaýly Gan In (94-96 ý.ý.), ilçiler Çžan Sýan (b.e.öň 140-126 ý.ý.), Tun Ýuan we Gao Min (V asyryň ortalarynda), budda zyýaratçylary Fa Sýan (400 ý.), Sun Ýun (518-522 ý.ý.), Weý Szo (605-616 ý.ý.), Suan Szan (629-648 ý.ý.), I Szin (673-695 ý.ý.), Hoý-Çao (723-729 ý.ý.), U Kun (751-790 ý.ý.) syýahat edip, türkmenler-oguzlar barada köp maglumatlary toplapdyrlar. Ady agzalan awtorlaryň gymmatly ýazgylary bilen ýakyndan tanşanynda, gadymy hem müdimi milletimiziň neneňsi baý maddy we ruhy baýlyklarynyň bolandygyna göz ýetirýärsiň. Türkmenler hem asyrlaryň dowamynda hytaý köşgüniň arzyly myhmanlary bolmak bilen, bu gadymy ýurt, onuň parahatçylyk söýüji we zähmetsöýer halky barada ýakymly ýatlamalary galdyrypdyrlar.

Türkmenleriň beýik Parfiýa (b.e.öň III-b.e. III a.a.), Oguz türkmenleriniň Beýik Hun (b.e.öň III -b.e. III a.a.) döwletleri ýaly, hytaýlylarda hem edil şol döwürlerde Han hökümdarlygy diýlip atlandyrylýan uly döwlet (b.e.öň III-b.e. III a.a.) bardy. Han hökümdarlygy ýykylandan soň, Hytaýda tä VI asyryň ahyrlaryna çenli bitewi döwlet bolmady. Han döwletiniň harabalyklarynda dörän köp sanly hytaý beglikleri bolsa, özara oňuşmaýardylar. Bu beglikleriň aglabasy bilen oguzlar hoşniýetli gatnaşyklary saklapdyrlar, olaryň käbirleri bilen bolsa, ýaranlyk gatnaşyklary ýola goýlupdyr. Göktürkmenleriň döwlet döränden soň bolsa, köp hytaý beglikleri yklym hanlary bolan oguz hökümdarlarynyň tabynlygynda boldy. Şonuň üçin hem göktürkmen hanlaryny günbatarda «Hakany-Çin» («Hytaýyň hany») diýip atlandyryýardylar.

Oguzlar-türkmenler we hytaýlylar biri-birini kyn günlerde goldan, goran milletlerdir. Biziň eýýamymyzyň başlarynda Han döwleti gowşap, ýurtda häkimiýet ugrunda göreşler başlapdyr. Tagt hökümdar neslinden bolmadyk, köşk emeldary Wan Man (8-23 ý.ý.) tarapyndan bikanun eýelenipdir. Han nesilşalygy üçin şeýle çylşyrymly döwürde oguzlar ýurduň kanuny hökümdaryna

ýaranlyk goluny uzadypdyrlar we bikanun häkimiýet syndyrylyp, Hytaýda adalat dikeldilipdir.

VI asyryň ortalarynda oguzlaryň Žužan zulmundan ejir çekýän döwründe, Hytaýyň Günbatar Weý döwletiniň patyşasy Wyn-di Bumyn hana (Bumin kagan) ýakyndan goldaw beripdir. Bumyn han hem öz gezeginde Wyn-dini Gündogar Weý döwletine garşy göreşde goldapdyr. Netijede Günbatar Weý döwleti syýasy garaşsyzlygyny saklap bilipdir, Bumyn han bolsa, 552-nji ýylda Göktürk(men)leriň döwletini esaslandyrypdyr. Wyn-diniň asylzada gyzlarynyň biri Bumyn hana aýal edilip berlip, iki dostlukly döwletiň arasynda garyndaşlyk gatnaşyklary hem ýola goýlupdyr.

VI asyryň ahylarynda Hytaýda Suý döwleti diýlip atlandyrylýan merkezleşdirilen bitewi döwlet emele geldi. Emma hökümdarlaryň ýowuz syýasatynyň netijesinde Suý döwleti köp ýaşaman, VII asyryň başlarynda syndy. Synan döwletiň ýerinde ägirt uly Tan hökümdarlygy (618-907 ý.ý.) emele geldi. Tan hökümdarlygy Hytaýyň köp müň ýyllyk taryhynda aýratyn orun eýelän döwlet bolup, ol göktürkmenleriň ýakyndan ýardam bermeginde esaslandyryldy. Bu döwletiň ýaşan asyrlarynda Hytaý dünýädäki iň kuwwatly döwletleriň hataryna goşuldy.

Asyrlaryň dowamynda Hytaýda 50-den gowrak döwlet döredilipdir. Şolaryň aglabasy 30-40 ýyldan köp ýaşamandyrlar. Emma Han (b.e.öň III-b.e. III a.a.), Tan (618-907 ý.ý.), Sun (960-1279 ý.ý.), Min (1368-1644 ý.ý.), Mançžur (1644-1911 ý.ý.) hökümdarlygy ýaly döwletler birnäçe asyrlap ýaşapdyrlar. Mälim bolşy ýaly, hunlaryň-oguzlaryň nesilleri tarapyndan esaslandyrylan Tan hökümdarlygy hem şeýle döwletleriň biri bolupdyr. Hytaýy dolandyran Tan nesilşalygynyň taryhy barada gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. Olaryň iň ygtybarlylary 941-945-nji ýyllarda Lýu Heý tarapyndan ýazylan «Tan nesilşalygynyň köne taryhy» («Szýu-tan-şu»), ikinjisi bolsa «Tan nesilşalygynyň täze taryhy» («Sin-tan-şu») hasap edilýär.

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, tanlar hunlaryň-oguzlaryň nesilleri bolup, olar Demirgazyk Hytaýda uly abraýdan we täsirden peýdalanan oguzlaryň hytaýlaşan Li

neberesinden gelip çykypdyrlar.

(dowamy bar)...

Jumadurdy ANNAORAZOW,

Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri, taryh ylymlarynyň
kandidaty. Taryhy makalalar